

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Din Dersi Kitaplarında Demokratik Değerler Üzerine Bir İnceleme*

Yeliz Altuntaş

0000-0002-1248-161X | yeliz.altuntas@ogr.sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Sakarya, Türkiye

ROR ID: [00jga9g46](https://orcid.org/0000-0002-1248-161X)

Mahmut Zengin

0000-0002-9042-7379 | zengin@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Sakarya, Türkiye

ROR ID: [04ttnw109](https://orcid.org/0000-0002-9042-7379)

Öz

Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında (1924-1930) yayımlanan din dersi kitaplarında demokratik değerlerin nasıl temsil edildiğini tematik ve eleştirel bir bakışla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nitel bir durum çalışması deseniyle yapılandırılmış; Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilen ve ilkokul ile ortaokul düzeyinde okutulan din dersi kitapları doküman incelemesi yöntemiyle analiz edilmiştir. Veriler, NVivo 15 nitel analiz programı kullanılarak betimsel analiz tekniğiyle değerlendirilmiş; demokrasi, cumhuriyet, katılım, adalet, eşitlik, hoşgörü, çoğulculuk, laiklik, insan hakları ve özgürlükler temaları ekseninde sınıflandırılmıştır. Bulgular, erken Cumhuriyet döneminde din dersi kitaplarının yalnızca dinî bilgi aktarmaktan öte, dönemin siyasal ve ideolojik yönelimlerini pedagojik bir dille öğrencilere aktarma aracı olarak kurgulandığını göstermektedir. Cumhuriyet rejiminin temel değerlerinin, İslami referanslarla harmanlanarak meşrulaştırıldığı ve öğrencilere modern bir yurttaşlık bilinci kazandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle cumhuriyet, halk egemenliği ve katılım gibi temaların Hz. Peygamber'in istişareye dayalı yönetim anlayışıyla ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, dinî örnekler üzerinden modern siyasal sistemin temellerinin desteklendiği bir aktarım modeline işaret etmektedir. Adalet ve eşitlik teması, bireyler arası ilişkilerde yalnızca hukuki değil, aynı zamanda ahlaki bir sorumluluk olarak sunulmuştur. Din kardeşliği ve ibadetlerde eşitlik gibi alt temalarla sosyal sınıflar arasındaki farkların görünmez kılınması amaçlanmış; camide herkesin boş bulduğu yere oturabilmesi ya da hacda aynı kıyafetin giyilmesi gibi örneklerle eşitlikçi değerler somutlaştırılmıştır. Dinî hiyerarşinin reddi, ruhban sınıfına karşı eşitlikçi bir anlayış benimsetilerek Cumhuriyet'in sınıfsız toplum idealiyle uyumlu bir söylem oluşturmuştur. Sosyal adalet, teâvün ilkesiyle açıklanmış; ekonomik eşitsizliklerin yardımlaşma ile dengeleneceği fikri öne çıkarılmıştır. Bu temalar bireylere sorumluluk bilinci kazandırırken, eşitlik ve adaletin vicdani ve ahlaki boyutlarını da vurgulamaktadır. Hoşgörü ve çoğulculuk temaları, hem bireyler arası ilişkilerdeki anlayış kültürünü hem de farklı kimliklerin meşruiyetini destekleyen ifadelerle yapılandırılmıştır. İnanç özgürlüğü ve insan onuruna saygı gibi alt temalar, bireyin dinî tercihinin yalnızca kendisini ilgilendirdiği, kimsenin inancına müdahale edemeyeceği söylemiyle desteklenmiştir. Türklerde hoşgörü teması ise, tarihsel bir övünç unsuru olarak sunulularak ulusal kimliğin hoşgörülü ve ileri düzeyde olduğu vurgulanmıştır. Ancak bu kapsayıcı ve çoğulcu söylemler, dönemin dinî yaşantıyı sınırlandıran pratik politikalarıyla çelişmektedir. Din eğitiminin kaldırılması, ibadet alanlarının daraltılması ve bireysel tercihlere yönelik müdahaleler, kitaplarda idealize edilen değerlerle örtüşmeyen bir siyasal bağlam ortaya koymuştur. Laiklik teması, din ve dünya işlerinin ayrılması gerekliliği üzerinden işlenmiş; dinin bireyin vicdanıyla sınırlı olduğu, kamu düzeninin ise akıl ve bilime dayalı olarak şekillendirilmesi gerektiği anlatılmıştır. Laiklik yalnızca anayasal bir ilke değil, toplumsal barış ve ilerlemenin temeli olarak sunulmuş; Hz. Muhammed'in örneğinde dinî meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde, bireyin "hür"

olmasının ibadetlerin geçerlilik şartı olarak sunulmasıyla özgürlük hem bireysel hak hem de dinî sorumluluğun taşıyıcısı olarak tanımlanmıştır. Ancak dönemin uygulamaları bu özgürlükçü söylemle çelişmiş; din eğitimi ve ibadet özgürlüğüne yönelik kısıtlamalarla bu anlayış hayata geçirilememiştir. Sonuç olarak, erken Cumhuriyet dönemi din dersi kitapları, demokratik değerlerin aktarımında hem İslamî referanslara hem de Cumhuriyet ideolojisine dayalı hibrit bir yapı sunmuştur. Ancak bu aktarım her zaman dönemin siyasal pratiğiyle örtüşmemiş; idealize edilen değerler uygulamada sınırlı kalmıştır. Bu durum, erken Cumhuriyet döneminde din eğitiminin, demokratik değerleri sistemli biçimde aktaran fakat bu değerlerin kamusal alanda tam karşılık bulmadığı bir çelişki barındırdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Din Dersi, Ders Kitabı, Demokrasi, Demokratik Değerler

Atıf Bilgisi

Altuntaş, Yeliz – Zengin, Mahmut. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Din Dersi Kitaplarında Demokratik Değerler Üzerine Bir İnceleme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Eylül 2025), 723-747. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1684362>

Geliş Tarihi	26.04.2025
Kabul Tarihi	26.06.2025
Yayın Tarihi	15.09.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme *Bu çalışma Prof. Dr. Mahmut Zengin danışmanlığında hazırlanmakta olan "Cumhuriyet Türkiye'sinde Din Derslerinde Milliyetçi ve Demokratik Değerler" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Araştırmanın Tasarımı	1. Yazar - %70 / 2. Yazar - %30
Veri Toplama	1. Yazar - %70 / 2. Yazar - %30
Araştırma-Veri Analizi-Doğrulama	1. Yazar - %70 / 2. Yazar - %30
Makalenin Yazımı	1. Yazar - %70 / 2. Yazar - %30
Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	1. Yazar - %70 / 2. Yazar - %30
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

An Analysis of Democratic Values in Religious Education Textbooks During the Early Years of the Republic*

Yeliz Altuntaş

[0000-0002-1248-161X](mailto:yeliz.altuntas@ogr.sakarya.edu.tr) | yeliz.altuntas@ogr.sakarya.edu.tr

Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religion Studies, Sakarya, Türkiye

ROR ID: [00jga9g46](https://orcid.org/00jga9g46)

Mahmut Zengin

[0000-0002-9042-7379](mailto:zengin@sakarya.edu.tr) | zengin@sakarya.edu.tr

Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Religious Education, Sakarya, Türkiye

ROR ID: [04ttnw109](https://orcid.org/04ttnw109)

Abstract

This study aims to analyze how democratic values were represented in religious education textbooks published in the early years of the Republic of Turkey (1924–1930) from a thematic and critical perspective. Designed as a qualitative case study, the research examines religious textbooks approved by the Ministry of National Education and taught at the primary and lower secondary levels through document analysis. The data were analyzed using the NVivo 15 qualitative analysis software with a descriptive analysis technique and were categorized around the themes of democracy, republic, participation, justice, equality, tolerance, pluralism, secularism, human rights, and freedoms. The findings indicate that religious education textbooks of the early Republican period were not merely vehicles for transmitting religious knowledge but also instruments for conveying the political and ideological orientations of the period through pedagogical language. It is observed that the foundational values of the Republic were legitimized through Islamic references and that efforts were made to instill a modern civic consciousness in students. Notably, themes such as the republic, popular sovereignty, and participation were associated with the Prophet Muhammad's consultative leadership style, suggesting a model of value transmission that supported the foundations of the modern political system through religious examples. The themes of justice and equality were presented not only as legal principles but also as moral responsibilities in interpersonal relationships. Sub-themes such as religious brotherhood and equality in worship aimed to render class distinctions invisible, with examples like sitting anywhere in a mosque or wearing the same attire during pilgrimage used to visualize equality. The rejection of religious hierarchy reinforced an egalitarian understanding in alignment with the Republican ideal of a classless society. Social justice was framed by the Islamic concept of *taawun* (mutual aid), emphasizing mitigating economic inequalities through solidarity. These themes also highlighted the moral and ethical dimensions of equality and justice, cultivating a sense of personal responsibility. Tolerance and pluralism were articulated through expressions supporting interpersonal understanding and the legitimacy of diverse identities. Sub-themes such as freedom of belief and respect for human dignity underscored the idea that one's religious preferences concern only the individual and must not be interfered with. The theme of Turkish tolerance was presented as a historical source of pride, portraying the national identity as inherently tolerant and advanced. However, the restrictive religious policies of the time contradicted these inclusive and pluralistic discourses. The abolition of religious education, the narrowing of worship spaces, and interventions in personal religious choices revealed a political context inconsistent with the values idealized in the textbooks. The theme of secularism was addressed through the necessity of separating religion and worldly affairs, emphasizing that religion should be confined to personal conscience while public order should be guided by reason and science. Secularism was presented not only as a constitutional principle but also as the foundation of social peace and progress, and religious legitimacy was

attempted through references to the Prophet Muhammad. Likewise, the notion that being “free” is a prerequisite for valid worship framed liberty as both an individual right and a religious obligation. However, the political practices of the time conflicted with this discourse of freedom; restrictions on religious education and worship rendered the ideal of liberty unrealizable. In conclusion, early Republican religious education textbooks presented a hybrid structure for transmitting democratic values, grounded in both Islamic references and the ideological principles of the Republic. However, this transmission did not always align with the political realities of the period. The values idealized at an ideological level remained only partially realized in practice, revealing a contradiction in the early Republican period between the systematic educational transmission of democratic values and their limited reflection in public life.

Keywords

Religious Education, Religious Course, Textbook, Democracy, Democratic Values

Citation:

Altuntaş, Yeliz – Zengin, Mahmut. “An Analysis of Democratic Values in Religious Education Textbooks During the Early Years of the Republic”. *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/2 (September 2025), 723-747. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1684362>

Date of Submission	04.26.2025
Date of Acceptance	06.26.2025
Date of Publication	09.15.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External
	*This study is based on the doctoral thesis entitled “Nationalist and Democratic Values in Religious Education in Republican Turkey,” which is being prepared under the supervision of Prof. Dr. Mahmut Zengin.
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Use of Artificial Intelligence	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
	Conceptualization 1 st Author – 70% / 2 nd Author – 30%
	Data Curation 1 st Author – 70% / 2 nd Author – 30%
Author Contribution Rates	Investigation-Analysis-Validation 1 st Author – 70% / 2 nd Author – 30%
	Writing 1 st Author – 70% / 2 nd Author – 30%
	Writing-Review & Editing 1 st Author – 70% / 2 nd Author – 30%
Grant Support	The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Demokratik değerler, çağdaş toplumların temelini oluşturan ilkeler arasında yer almakta ve bireylerin özgürlük, eşitlik, katılım, adalet gibi haklarını güvence altına almaktadır. Bu değerler, sadece bir yönetim biçimi olan demokrasinin işlemlerini sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal barışın ve adil bir düzenin inşasında da belirleyici bir rol oynamaktadır. Demokrasi kavramı etimolojik olarak Yunanca “demos” (halk) ve “kratein” (yönetmek) kelimelerinin birleşiminden türemiş olup, halkın kendi kendisini yönetmesini ifade etmektedir. Bununla birlikte, Abraham Lincoln’ün meşhur tanımıyla “halkın halk tarafından halk için yönetimi” anlayışı, demokrasinin özünü yansıtmaktadır.¹

Demokrasinin yalnızca bir siyasal rejim olarak değil, aynı zamanda bir yaşam kültürü olarak benimsenmesi, demokratik değerlerin bireyler tarafından içselleştirilmesini gerekli kılmaktadır. Katılım, eşitlik, çoğulculuk ve hoşgörü gibi değerlerin eğitim yoluyla bireylere aktarılması, demokrasinin sadece kurumsal değil, toplumsal düzeyde de kökleşmesini sağlamaktadır.² Bu noktada özellikle eğitim sistemleri ve ders kitapları önemli işlevler üstlenmektedir. Ders kitapları, yalnızca öğretim programlarının içerdiği bilgileri aktaran araçlar değil; aynı zamanda siyasal ideolojilerin, toplumsal değerlerin ve kolektif kimliğin yeni kuşaklara kazandırılmasında etkili olan metinlerdir. Toplumu oluşturan bireylerin geçmişe dair ortak bir anlatı etrafında bütünleştirilmesi, geleceğe yönelik yurttaşlık ve aidiyet bilincinin oluşturulması ders kitapları aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu nedenle, ders kitapları bilgi vermenin ötesinde, ulus-devletin kurucu ideolojisini, toplumsal düzenin sürekliliğini ve millî kimliğin sınırlarını inşa eden ideolojik araçlar olarak da değerlendirilmektedir.³

Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte Türkiye’de eğitim; modernleşme, laiklik ve demokrasi gibi ideolojik hedeflerin topluma benimsetilmesinde temel bir araç olarak görülmüş; bu bağlamda ders kitapları yalnızca bilgi aktaran metinler değil, aynı zamanda ideolojik inşa süreçlerinde işlevsel araçlar haline gelmiştir.⁴ Özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında din dersi kitaplarının, demokratik değerleri İslami referanslarla harmanlayarak aktardığı; böylece Cumhuriyet rejiminin temel ilkelerinin hem dinî hem de sivil bir zeminle meşrulaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Demokratik değerlerin eğitim yoluyla bireylere kazandırılması, bu dönemde eğitimin temel amaçlarından biri haline gelmiş; din dersi kitapları ve öğretim programları yalnızca dinî bilgilerin öğretimiyle sınırlı kalmayarak yurttaşlık, laiklik, insan hakları ve özgürlükler gibi değerlerin kazandırılmasında da işlevsel olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede yapılan akademik çalışmalar, demokratik değerlerin ders kitaplarında nasıl temsil edildiğine, hangi değerlerin ön planda tutulduğuna ve değer aktarımında kullanılan söylem yapılarına dair önemli ipuçları sunmaktadır.⁵

Cumhuriyet’in ilanını takip eden yıllarda din eğitimi hem öğretim programlarında hem de ders kitaplarında önemli bir tartışma konusu olmuştur. 1924 yılında yürürlüğe giren ilkökul

¹ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2001), 195.

² Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1995), 178-179.

³ Kemal İnal, *Eğitim ve İktidar* (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2004), 12.

⁴ İnal, *Eğitim ve İktidar*, 35-37.

⁵ İnal, *Eğitim ve İktidar*, 12.

programında, “Kur’an-ı Kerim ve Din Dersleri” adı altında 2., 3., 4. ve 5. sınıf düzeylerinde haftada iki saat din dersine yer verilmiştir. 1930’lu yıllarda ise dersin adı “Din Dersi” olarak değiştirilmiş, yapılan program değişiklikleriyle bazı sınıf düzeylerinden bu ders çıkarılmıştır. Ortaokul düzeyinde 1924 yılında haftada bir saat olarak okutulan din dersi, 1927 programında tamamen kaldırılmıştır. Liselerde ise 1924 programında din dersine hiç yer verilmemiştir. 1929’dan itibaren şehir ilkokullarında ve ardından 1939’dan itibaren köy ilkokullarında da din dersi uygulamasına son verilmiştir. Bu gelişmeler doğrultusunda, çok partili hayata geçiş sürecine kadar din dersleri devlet okullarında okutulmamıştır.⁶ Bu bağlamda, Cumhuriyet’in ilk yıllarında yayımlanan din dersi kitaplarında demokratik değerlerin ne şekilde ele alındığı, bu değerlerin pedagojik ve ideolojik anlamda nasıl yapılandırıldığı, eğitim yoluyla nasıl bir yurttaşlık anlayışının inşa edilmeye çalışıldığı sorusu yanıt beklemektedir. Bu araştırma, söz konusu döneme ait din dersi kitaplarında demokrasi, cumhuriyet, katılım, eşitlik, adalet, hoşgörü, çoğulculuk, laiklik, insan hakları ve özgürlükleri gibi demokratik değerlerin ne şekilde yer aldığını tematik düzlemde incelemeyi amaçlamaktadır.

Literatür incelendiğinde, Cumhuriyet’in erken döneminde din dersi kitaplarında demokratik değerlerin nasıl yer aldığına ilişkin çalışmaların sayıca sınırlı olduğu görülmektedir. Bu alandaki çalışmaların büyük bir kısmı, genellikle dönemin eğitim politikaları ile din eğitimi arasındaki ilişkiyi ele almakta; laiklik, yurttaşlık ve demokrasi gibi kavramların öğretimine odaklanmaktadır. Bununla birlikte, Cumhuriyet’in ilk yıllarına ait yalnızca din dersi kitaplarını değil, aynı zamanda Tarih, Yurttaşlık ve Türkçe gibi farklı ders kitaplarını inceleyen çalışmalar da literatürde yer almaktadır. Bu çalışmalar, dönemin genel eğitim anlayışı içinde demokratik değerlerin farklı disiplinler aracılığıyla öğrencilere nasıl aktarıldığını anlamak açısından önemli katkılar sunmaktadır. Arslan⁷, *Tahakkümden Denetime: 1925-1960 Yılları Arasında Türkiye’de Uygulanan Din Politikaları* başlıklı çalışmada ilgili dönemi “tahakküm paradigması” ile açıklarken, özellikle laiklik ve inanç özgürlüğü gibi demokratik değerlerin devletin denetleyici politikaları çerçevesinde sınırlandırıldığını vurgulamıştır. Benzer şekilde, Gürses ve Pazarcı⁸ da 1930-2007 yılları arasında okutulan Yurttaşlık Bilgisi ders kitaplarında yurttaşlık kavramının siyasal gündem doğrultusunda şekillendiğini ve bu kavramların topluma yönlendirici bir üslupla aktarıldığını göstermiştir. Çoğulculuk perspektifinden ders kitaplarını ele alan Ceylan ve Korkmaz⁹, 1924-2018 yılları arasında okutulan sosyal bilgiler programlarının bireysel farklılıklara yeterince duyarlı olmadığını ve demokratik katılım gibi değerlerin yüzeysel olarak ele alındığını ifade etmiştir. Bu bağlamda, erken Cumhuriyet dönemine doğrudan odaklanan ve mevcut çalışmayla birebir örtüşen önemli bir kaynak olan Mustafa Adak’ın¹⁰ yüksek lisans tezinde ise özellikle “Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri” serisi üzerinden yürüttüğü analizde, bu kitapların siyasal ideolojiyle nasıl iç içe yapılandırıldığını söylem analizi yöntemiyle ortaya

⁶ Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi* (Dem Yayınları, 2014), 27-32.

⁷ Hüseyin Arslan, “Tahakkümden Denetime: 1925-1960 Yılları Arasında Türkiye’de Uygulanan Din Politikaları”, *İnsan&Toplum Dergisi* (2025), 1-24.

⁸ Fatma Gürses - Nilgün Gürkan Pazarcı, “Siyasal Gündemin Yurttaşlık Kavramına Etkileri: Ders Kitapları Üzerinden Bir İnceleme”, *Devlet, Hukuk ve Yurttaş, Karaburun Bilim Kongresi* (Düzce: Düzce Üniversitesi Yayınları, 2010).

⁹ Mustafa Ceylan - Hünkar Korkmaz, “Çoğulculuk ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programları (1924-2018): Eleştirel Bir Analiz”, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 2/12 (2021), 469-499.

¹⁰ Mustafa Adak, *1923-1933 Yılları Arasında İlkokullarda Okutulan Din Dersi Kitaplarında Eğitim-Siyaset İlişkisi (Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

koymuştur. Henüz yayımlanmamış olmakla birlikte, Feride Oya Haklı'nın¹¹ *Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Din Dersi Kitaplarının Din Eğitimi Politikaları Açısından Değerlendirilmesi* başlıklı yüksek lisans tezinin ise bu alanda yeni ve tamamlayıcı katkılar sunabileceği düşünülmektedir.

Demokratik değerlerin yalnızca din derslerinde değil, diğer ders kitaplarında nasıl yer aldığına ilişkin yapılan araştırmalar da bu bağlamda önemli katkılar sunmaktadır; ancak bu çalışmaların büyük bir kısmı, Cumhuriyet'in ilk yıllarından ziyade daha çok yakın dönemdeki ders kitaplarına odaklanmaktadır. Aşyrov¹² Türkiye'deki 7. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabı ve Türkmenistan'ın 10. sınıf Toplum Öğrenmek isimli ders kitaplarını karşılaştırmalı olarak ele alarak demokrasi ve insan haklarının kitaplarda nasıl temsil edildiğini analiz etmiştir. Karaata¹³ ise 2021-2022 yılında okutulan Türkçe ders kitaplarında, Yıldırım¹⁴ 2020-2022 yılları arasında okutulan 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında, Demirel¹⁵ ise 2018 yılında okutulan Sosyal Bilgiler ders kitaplarında adalet, eşitlik, vatanseverlik gibi kök değerlere vurgu yapıldığını ortaya koymuştur. Ulusoy¹⁶, lise Tarih programında yer alan demokratik değerlere yönelik çalışmasında, Cumhuriyet dönemi tarih ders programları üzerine yürüttüğü alan araştırmasında, demokratik değerlerin öğrencilere kazandırılmasına yönelik tutumları incelemiştir; tarih dersleri aracılığıyla özgürlük, eşitlik, cumhuriyet ve hoşgörü gibi ilkelerin öğrencilere aktarılabildiğini ortaya koymuştur. Benzer biçimde, Ulusoy'un çalışmasını tamamlayıcı nitelikte olan Özdemir¹⁷ ise; 2016-2017 yıllarında okutulan Sosyal Bilgiler ders kitaplarında “demokrasi” ve “insan hakları” kavramlarının temsiline odaklanmış ve bazı sınıflarda kavramsal derinliğin eksik olduğunu belirtmiştir. Hak ve özgürlükler temasını Türkçe ders kitapları üzerinden değerlendiren Kılınç ve Tunçbilek¹⁸ de; 2010-2011 eğitim öğretim yılında 7. sınıflarda okutulan Türkçe ders kitaplarında bu kavramların tematik etkinliklerle öğrencilere kazandırılmaya çalışıldığını göstermiştir.

Günümüzde ise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında demokratik değerlerin analizine ilişkin yapılan araştırmalar artış göstermektedir. 2005 Ortaöğretim ve 2006 İlköğretim programı üzerine çalışan Kaymakcan ve Meydan¹⁹, *Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni*

¹¹ Feride Oya Haklı, *Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Din Dersi Kitaplarının Din Eğitimi Politikaları Açısından Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

¹² Arslan Aşyrov, *Türkiye ve Türkmenistan Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında İnsan Hakları ve Demokrasi Kavramlarının Karşılaştırılması* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹³ Sultan Fidan Karaata, *İlkokul Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Kök Değerler Açısından İncelenmesi* (Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

¹⁴ Kübra Beşer Yıldırım, *6. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Metinlerin Kök Değerler Açısından İncelenmesi ve Öğretmen Görüşlerinin Alınması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

¹⁵ Gamze Demirel, *Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Kök Değerler* (Bartın: Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

¹⁶ Kadir Ulusoy, *Lise Tarih Programında Yer Alan Geleneksel ve Demokratik Değerlere Yönelik Öğrenci Tutumlarının ve Görüşlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007).

¹⁷ Salih Özdemir, *2016-2017 Eğitim Öğretim Yılında 4., 5., 6. ve 7. Sınıflarda Okutulan Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Demokrasi ve İnsan Hakları Kavramlarına Yer Verilme Düzeyinin İncelenmesi* (Erzincan: Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

¹⁸ Aziz Kılınç - Gamze Tunçbilek, “Türkçe Ders Kitaplarındaki Hak ve Özgürlükler Temasının Demokrasi Eğitimi Açısından İncelenmesi”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/17 (2012), 259-270.

¹⁹ Recep Kaymakcan - Hasan Meydan, “Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye’de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2010), 29-53.

Yaklaşımlar ve Türkiye'de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme başlıklı çalışmalarında din derslerinin insan onuru, hoşgörü, katılım ve kültürel mirasa saygı gibi demokratik vatandaşlık değerlerini desteklediğini vurgulamış; özellikle yapılandırmacı eğitim anlayışının bu değerlerin aktarımında etkili olduğunu ortaya koymuştur. Benzer biçimde, Osmanoğlu'nun²⁰ hoşgörü ve birlikte yaşama kültürü konulu çalışmasında da 2012-2013 öğretim yılında okutulan ortaöğretim DKAB ders kitaplarında hoşgörü ve birlikte yaşama kültürünün ele alındığı; çoğulculuğa duyarlı din öğretimi anlayışının kitaplarda kısmen yansıtıldığı, ancak anlatım sorunlarının yanı sıra çeşitlilik duyarlılığının da sınırlı kaldığı belirtilmiştir.

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme başlıklı çalışmada ise Kaya²¹ 2018-2019 yıllarında okutulan ortaöğretim din dersi kitaplarında “din ve vicdan özgürlüğü”ne yer verildiğini, ancak ekonomik ve sosyal haklar gibi alanların ihmal edildiğini ortaya koymuştur. 1929-1960 yılları arasında okutulan ders kitaplarında laiklik temasını araştıran Özakin'in²² çalışması ise laikliğin Türkçe, Tarih, din dersi vd. ders kitaplarında nasıl temsil edildiğini tarihsel olarak ele almış; 1950-1960 yıllarında laikliğin din dersi kitaplarında farklı biçimlerde yorumlandığını ortaya koymuştur.

Ders kitaplarında ideolojik içeriklerin nasıl şekillendiğini inceleyen bir diğer önemli çalışma da Kemal İnal'a²³ aittir. İnal, özellikle 1980 sonrası Din Kültürü, Tarih, Yurttaşlık vd. ders kitaplarında milliyetçi ve demokratik temaların dinsel öğelerle pekiştirildiğini tespit etmiştir. Kenan Çayır'ın²⁴ editörlüğünü yaptığı çalışmada ise insan hakları, kimlik ve yurttaşlık gibi konuların ayrımcı söylemlerle desteklendiği ve bu durumun özellikle din kültürü kitaplarında da görüldüğü belirtilmiştir. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarının Kök Değerler Açısından İncelenmesi* başlıklı yüksek lisans çalışmasında Tahir Sürücü²⁵ ise; 2018 yılında okutulan 4-8. sınıf din kültürü öğretim programı ve ders kitaplarını kök değerler açısından incelemiş ve adalet, sorumluluk, dürüstlük gibi demokratik değerlerle örtüşen değerlerin kitaplarda belirli oranlarda temsil edildiğini ortaya koymuştur.

Literatür değerlendirmesinden anlaşılabileceği üzere, Türkiye'de demokratik değerlerin ders kitaplarında nasıl ele alındığına ilişkin çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte, bu çalışmaların büyük bir bölümü ya yakın dönem Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarına ya da farklı branşlardaki ders kitaplarına odaklanmaktadır. Erken Cumhuriyet dönemine ait din dersi kitaplarına yönelik araştırmalar ise oldukça sınırlıdır. Oysa bu dönem, Cumhuriyet rejiminin temel ideolojik yönelimlerinin şekillendiği ve eğitim sisteminin siyasal değerlerle iç içe biçimlendirildiği bir süreçtir. Bu bağlamda, söz konusu dönemde yayımlanan din dersi

²⁰ Cemil Osmanoğlu, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/15 (2012), 55-78.

²¹ Fatih Kaya, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme”, *Mavi Atlas Dergisi* 1/7 (2019), 274-298.

²² Gülsün Özakin, *İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Laiklik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

²³ İnal, *Eğitim ve İktidar*.

²⁴ Kenan Çayır, “Biz” Kimiz? *Ders Kitaplarında Kimlik, Yurttaşlık, Haklar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2014).

²⁵ Tahir Sürücü, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarının Kök Değerler Açısından İncelenmesi* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

kitaplarının yalnızca dinî bilgi verme amacıyla değil, aynı zamanda yeni rejimin yurttaşlık anlayışını içselleştirme yönünde işlevselleştirildiği görülmektedir.

Erken Cumhuriyet dönemine ait din dersi kitaplarında demokratik değerlerin nasıl yapılandırıldığı bu araştırmanın ana problemini oluşturmaktadır. Demokratik değerlerin dinî referanslarla harmanlanarak sunulma biçimlerini ortaya koyması, sadece eğitim tarihi değil, aynı zamanda siyaset bilimi, din sosyolojisi ve değerler eğitimi gibi alanlar açısından da disiplinlerarası katkı sunması boyutuyla çalışmayı özgün kılmaktadır. Literatürde yer alan pek çok çalışma, demokratik değerleri bütüncül bir tematik yaklaşımdan ziyade daha çok genel tanımlar düzeyinde ele almakta; değer aktarımını çoğunlukla laiklik ya da yurttaşlık gibi tekil kavramlar üzerinden değerlendirmektedir.²⁶ Oysa bu çalışmada, her bir demokratik değer (laiklik, eşitlik, adalet, hoşgörü, çoğulculuk, insan hakları vb.) tarihsel bağlamı içinde ayrı ayrı analiz edilerek hem tematik derinlik hem de tarihsel süreklilik temelinde değerlendirilmektedir. Bu yönüyle çalışma, mevcut literatürde sıklıkla eleştirilen yüzeysel temsillerin ötesine geçerek, demokratik değerlerin tarihsel bağlamı dikkate alınarak detaylı ve sistemli biçimde analiz edilmesine imkân sağlamaktadır.

1. Yöntem

Bu araştırma, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarında (1924–1930) yayımlanan din dersi kitaplarında demokratik değerlerin nasıl temsil edildiğini incelemeyi amaçlayan nitel bir durum çalışmasıdır. Araştırma konusu, belirli bir tarihsel bağlam ve sınırlı bir kaynak grubuyla ilişkili olduğu için bütüncül tek durum deseni benimsenmiştir. Bu desen, belirli bir olayın ya da olgunun derinlemesine incelendiği, bir bağlam içerisinde bütün olarak ele alındığı nitel bir yaklaşımdır.²⁷ Durum çalışması, belirli bir zaman aralığında ya da bağlamsal koşullarda gelişen olguların; doküman incelemesi, görsel-işitsel materyaller veya yazılı belgeler aracılığıyla sistematik biçimde analiz edilmesini mümkün kılar.²⁸ Bu çalışmada yalnızca 1924-1930 yılları arasında okutulan din dersi kitaplarının analiz birimi olarak seçilmesinin temel nedeni, 1930 sonrasında din derslerinin müfredattan tamamen çıkarılmış olmasıdır. Bu tarihsel kesit, din eğitiminin Cumhuriyet’in kurucu yıllarındaki ideolojik çerçevede nasıl şekillendiğini ve demokratik değerlerin bu süreçte nasıl temsil edildiğini ortaya koymak açısından anlamlı ve sınırlayıcı bir zemin sunmaktadır. Nitekim 1930 sonrası dönemde din derslerinin müfredattan kaldırılması, sistemli bir içerik analizi yapılabilecek materyalin bulunabilirliğini ortadan kaldırmakta, karşılaştırmalı bir değerlendirmeyi teknik olarak güçleştirmektedir. Bu yönüyle, 1924-1930 dönemi hem tarihsel sürekliliği hem de içerik açısından bütünlüğü yansıttığı için araştırmanın kapsamı bu yıllarla sınırlandırılmıştır.

²⁶ Sultan Fidan Karaata, *İlkokul Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Kök Değerler Açısından İncelenmesi* (Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Saliha Özdemir, *2016-2017 Eğitim Öğretim Yılında 4., 5., 6. ve 7. Sınıflarda Okutulan Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Demokrasi ve İnsan Hakları Kavramlarına Yer Verilme Düzeyinin İncelenmesi* (Erzincan: Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017)

²⁷ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018), 300.

²⁸ John W. Creswell, *Araştırma Deseni*, çev. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2017), 96.

1.1. Veri Kaynağı

Bu çalışmada, 1924-1930 yılları arasındaki din dersi kitapları temel veri kaynağı olarak kullanılmıştır. İlgili dönemde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilen ve basılan din dersi kitapları araştırma kapsamına dahil edilmiştir. Ders kitaplarına erişim sürecinde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Milli Kütüphane veri tabanları kullanılarak kitaplar tek tek incelenmiştir. Araştırma kapsamında incelenen ilkökul ve ortaokul din dersi kitaplarına dair detaylar Tablo 1'de yer almaktadır:

Tablo 1

1924-1930 Yılları Arasında Okutulan Din Dersi Kitapları

Kitabın Adı	Sınıf Seviyesi	Yazar	Yayınevi	Basım Yılı
Türk Çocuğunun Din Kitabı	3. Sınıf	İbrahim Hilmi Çığıracan	Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası	1929
Türk Çocuğunun Din Kitabı	4. Sınıf	İbrahim Hilmi Çığıracan	Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası	1929
Türk Çocuğunun Din Kitabı	5. Sınıf	İbrahim Hilmi Çığıracan	Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası	1929
Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri	3. Sınıf	Abdülbaki Gölpınarlı	Şirketi Mürettibiye Matbaası	1930
Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri	4. Sınıf	Abdülbaki Gölpınarlı	Şirketi Mürettibiye Matbaası	1929
Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri	5. Sınıf	Abdülbaki Gölpınarlı	Şirketi Mürettibiye Matbaası	1929
İslam Dinî	3. Sınıf	Yusuf Ziya	Kanaat Kütüphanesi Letafet Matbaası	1927
İslam Dinî	4. Sınıf	Yusuf Ziya	Kanaat Kütüphanesi Letafet Matbaası	1927
İslam Dinî	5. Sınıf	Yusuf Ziya	Kanaat Kütüphanesi Letafet Matbaası	1927
Din Dersleri	Orta 1	İzmirli İsmail Hakkı	Marifet Matbaası	1941
Hasenat	Orta 1	Mehmet Ziya	İbrahim Hilmi Orhaniye Matbaası	1942
Din Dersleri Peygamberimiz	Orta 2	Yusuf Ziya	Kanaat Kütüphanesi Türk Matbaası	1926
Siyer-i Nebi	Orta 2	Mehmet Ziya	İbrahim Hilmi Orhaniye Matbaası	1926

1.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verilerinin toplanmasında ve incelenmesinde, hedeflenen olguya ilişkin bilgi içeren yazılı belgelerin analizine dayanan doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.²⁹ Bu yöntem, mevcut yazılı kaynakların veri kaynağı olarak değerlendirilmesini ve araştırma

²⁹ Yıldırım - Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 188.

problemi doğrultusunda sistematik biçimde analiz edilmesini esas almaktadır.³⁰ Bu doğrultuda, araştırmının temel veri setini oluşturan 1924–1930 yılları arasında yayımlanmış din dersi kitapları belirlenmiş; bu materyallerden çalışma konusu ile ilgili verilerin düzenli ve güvenilir şekilde çıkarılabilmesi için NVivo 15 nitel veri analiz programı kullanılmıştır. Program aracılığıyla kitaplar tematik olarak kodlanmış, elde edilen veriler dijital ortamda düzenli biçimde sınıflandırılmıştır. Kodlama süreci hem önceden belirlenen temalar hem de veri incelemesi sırasında ortaya çıkan alt temalar dikkate alınarak yürütülmüştür. Demokratik değer temaları öncelikle alan yazın taramasına dayalı olarak belirlenmiştir. Türkiye’de vatandaşlık eğitimi, değerler eğitimi ve din öğretimi alanında yapılan akademik çalışmalar göz önünde bulundurulmuş; bu çalışmalarda öne çıkan kavramlar araştırmada kullanılacak tema yapısının temelini oluşturmuştur. Bu doğrultuda, analizlerde temel alınan ana temalar şunlardır: demokrasi, cumhuriyet, eşitlik, adalet, hoşgörü, çoğulculuk, laiklik, insan hakları ve özgürlükleri. Bu temalar doğrultusunda, din dersi kitapları kodlanmıştır. Verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, veriler önceden belirlenen temalar çerçevesinde özetlenmiş, yorumlanmış ve tarihsel bağlamla ilişkilendirilerek sunulmuştur.³¹ Temalar etrafında yapılandırılan içerik, anlamlı bir bütünlük içinde değerlendirilmiştir. Geçerlik ve güvenilirliğin sağlanması amacıyla, kodlama ve analiz süreci çalışmanın iki yazarı tarafından birlikte yürütülmüş, analizlerin tutarlılığı birlikte kontrol edilmiştir. Temaların oluşturulması, kodlama ve analiz sonuçları üzerine ortak değerlendirmeler yapılmış; böylece elde edilen verilerin güvenilirliği artırılmıştır. Ayrıca, nitel veri analizinde geçerlik ve güvenilirliği güçlendiren önemli bir uygulama olan doğrudan alıntılara yer verme ilkesine de sadık kalınmış; din dersi kitaplarından alınan örnek cümleler, yorumlara ve tematik çözümlemelere eşlik ederek bulguların bütünlüğünü ve doğruluğunu desteklemiştir. Yapılan analizler sonucunda elde edilen ana tema ve alt temalar Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 2

Demokratik Değerlerle İlgili Temalar

Tema	Alt Temalar
Demokrasi	Özgürlük ve Eşitlik
Cumhuriyet	Millet Egemenliği, Rejim Değişikliği ve Modernleşme, Eğitimde Dönüşüm ve Özgür Düşünce
Katılım	İstişare, Vergi
Adalet ve Eşitlik	Din Kardeşliği ve Eşitlik, İbadetlerde Eşitlik, Dinî Hiyerarşinin Reddi, Sosyal Adalet, Dinî Sorumlulukta Adalet, Ahlaki Adalet
Hoşgörü	Farklılıkların Kabulü, Çoğulculuğun İnşası, İnanç Özgürlüğü, İnsan Onuruna Saygı, Türklerde Hoşgörü
Çoğulculuk ve Öteki	Dinî Çoğulculuk, Kültürel Çoğulculuk, Ulusal Kimlik Temelli Ayrışma
Laiklik	Din ve Dünya İşlerinin Ayrılması, Dinin Vicdani Bir Olguya İndirgenmesi
İnsan Hakları ve Özgürlükleri	Bireysel Özgürlük

³⁰ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 187-188.

³¹ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 239.

2. Din Dersi Kitaplarında Demokratik Değerlere Yönelik Bulgular

2.1. Demokrasi, Cumhuriyet, Katılım

Cumhuriyet'in erken dönem din dersi kitaplarında, bireyin yönetim süreçlerine katılımını ve halk egemenliğini esas alan demokratik değerlerin kazandırılması hedeflenmiş; bu doğrultuda Cumhuriyet, demokrasi ve katılım temaları; *millet egemenliği, rejim değişikliği ve modernleşme, eğitimde dönüşüm ve özgür düşünce, özgürlük ve eşitlik, istişare ve vergi* gibi çeşitli alt temalar üzerinden işlenmiştir. Cumhuriyet teması bağlamında; kitaplarda öncelikle *millet egemenliği, rejim değişikliği ve modernleşme* vurgulanmış, Cumhuriyet rejimi halkın kendi kendini yönetme hakkının bir tezahürü olarak sunulmuştur. Bu çerçevede Cumhuriyetin ilanı, yalnızca bir rejim değişikliği değil, aynı zamanda bireyin siyasal ve toplumsal hayattaki yerini yeniden tanımlayan bir dönüm noktası olarak tanıtılmıştır. Akılcılık ve bilimsel bilgiye yönelimi önceleyen bir anlayışla, *eğitimde dönüşüm ve özgür düşünce* vurgulanmış; geleneksel yapılardan uzaklaşarak çağdaş bir yurttaşlık bilincinin temelleri atılmıştır. Bu yönleriyle Cumhuriyet, yalnızca bir yönetim biçimi değil; bireyi özgürleştiren, sorumluluk sahibi kılan ve toplumsal yapının aktif bir öznesine dönüştüren bir değer sistemi olarak yapılandırılmıştır. Demokrasi teması kapsamında ise, *özgürlük ve eşitlik* her bireyin sahip olması gereken bir hak olarak ön plana çıkmış; din dersi kitaplarında her yurttaşın eşit haklara sahip özgür bireyler olarak kabul edildiği mesajı verilmiştir. Katılım teması çerçevesinde ise, özellikle *istişare* üzerinden Hz. Peygamber'in sahabesiyle yürüttüğü danışma süreçleri örnek gösterilerek, katılımcı ve çoğulcu bir yönetim anlayışına dinî meşruiyet kazandırılmıştır. Ayrıca bireyin kamusal sorumluluğunun bir göstergesi olarak *vergi* konusuna yer verilmiş; zekât ibadetiyle ilişkilendirilen bu alt tema, vatandaşlık görevlerinin dinî bir çerçevede gerekçelendirildiğini ortaya koymuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki din dersi kitaplarında Cumhuriyet'in ilanı, birey hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığı, eşit yurttaşlık anlayışının benimsendiği bir dönemin başlangıcı olarak işlenmiştir. Yörükân'ın ilkökul 3. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Müslüman milletler içinde ilk evvel biz Türkler uyandık, daima istibdâda ait olan hükümdar ailesini ortadan kaldırdık, cumhuriyeti ilan ettik, bütün Türkler şimdi hürdüler, müsavidirler.”³² ifadesiyle, Cumhuriyet rejiminin tüm bireyleri eşit haklara sahip özgür yurttaşlar haline getirdiği vurgulanmıştır. Bu durum, doğrudan demokrasi temasıyla ilişkilendirilebilirken, metinlerde özellikle *özgürlük ve eşitlik* konusu belirgin biçimde yer almaktadır.

Cumhuriyet'in erken döneminde din dersi kitaplarında Cumhuriyet rejimi yalnızca bir yönetim biçimi olarak değil, aynı zamanda halk egemenliğine dayalı modern bir toplum düzeni olarak yüceltilmiştir. Bu bağlamda, Cumhuriyet'in ilanı Çığıracan'ın ilkökul 3. sınıflar için kaleme aldığı ders kitabında yer alan “*Milli bayramlarımızın en şereflisi, birinci teşrinin yirmi dokuzuncu günüdür. O gün, Cumhuriyet ilan edildi. Zalim padişahları başımızdan attık. Türk milleti, terakki yoluna girdi, hakiki medeniyeti kabul ettik. O günden sonra artık millet kendi kendisini idareye başladı.*”³³ alıntısındaki “zalim padişahları başımızdan attık” ifadesiyle, geçmişteki yönetim anlayışından bir kopuş vurgulanmış; halkın kendi iradesiyle yönetime katıldığı yeni bir dönemin başlangıcı olarak Cumhuriyet'in ilanı yüceltilmiştir. Bu anlatımda özellikle *millet egemenliği, rejim*

³² Yörükân, *İslam Dinî* 5. Sınıf 3. Kitap, 51.

³³ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 3, 12.

değişikliği ve modernleşme öne çıkmakta; öğrencilerin Cumhuriyet'in tarihsel önemini kavraması ve yeni yönetim biçimini içselleştirmesi hedeflenmektedir.

Cumhuriyet'in yalnızca siyasal bir dönüşüm değil, aynı zamanda bireysel ve toplumsal zihniyet değişimini de beraberinde getirdiği, eğitim ve düşünce alanındaki söylemlerle desteklenmiştir. Gölpinarlı'nın ilkokul 5. sınıflar için hazırladığı din dersi kitabında yer alan “Çocuklar siz ne mesutsunuz ki Cumhuriyet devrinde yaşıyorsunuz. Kafanızda medreselerin köşelerindeki örümcekler yaşıyor. İlim, fen öğrenerek günden güne zihniniz açılıyor. Düşünceniz ilerliyor. Çok teşekkür edin ki Cumhuriyet, hep bu saçma şeyleri kökünden kazıdı.”³⁴ ifadede ise, “medreselerin köşelerindeki örümcekler” ifadesiyle geçmişteki eğitim ortamı durağanlıkla ilişkilendirilerek, Cumhuriyet'in bilimsel bilgiye ve akılcılığa dayalı eğitim sistemiyle karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda, öğrencilerin zihinlerinin “ilim, fen öğrenerek açıldı” ve düşüncelerinin ilerlediği ifade edilerek, Cumhuriyet'in bireysel gelişimi ve çağdaşlaşmayı nasıl teşvik ettiği gösterilmiştir. Bu anlatımda *edimde dönüşüm ve düşünce özgürlüğü* belirginleşmektedir. Ayrıca, geçmişin hurafeci yapısından uzaklaşma vurgusu eşliğinde, Cumhuriyet modernleşmenin bir simgesi olarak idealize edilmiştir.

Din dersi kitaplarında, katılım temasının ise özellikle Hz. Peygamber'in *istişareye* dayalı yönetim anlayışı üzerinden temellendirildiği görülmektedir. Peygamberin Ashab-ı Kiram ile savaş gibi önemli konularda istişare etmesi, farklı görüşleri dikkate alarak karar alması, çocuklara Cumhuriyet yönetimini benimsetmek amacıyla aktarılmıştır. Mehmet Ziya'nın Ortaokullar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Resul-ü Ekrem Hazretleri Kureyşin bu teşebbüsünden mağlûmât alınca, Ashab-ı Kiramını cem' edip istişare etti. Selman Fârisî: “Ya Rasûlullah, bizim diyarımızda bir şehre düşman hücum edecek olduğu zaman etrafına hendek kazmak adettir.” dedi.”³⁵ ifadelerinde özellikle Selman-ı Farisî'nin önerisinin kabul edilmesi, bireysel katkının ve farklı fikirlerin değerinin vurgulanması açısından dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, karar alma süreçlerine katılımın hem başarı hem de toplumsal uyum için gerekli olduğunu göstermekte; bireyin sadece yönetilen değil aynı zamanda yönetim süreçlerine dâhil edilen bir özne olduğunu ima etmektedir. Yine benzer bir şekilde Çığıracan'ın ilkokul 3. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Görüyorsunuz ya çocuklar, peygamberimiz, her işi fikrine inandığı arkadaşlarıyla görüşerek, onların düşüncelerini, isteklerini anlayarak yapıyor, yenilikleri hemen kabul ediyor, bu sayede de düşmanlara galip geliyor.”³⁶ ifadede peygamberin istişareye dayalı tutumu, katılımın yalnızca bir hak değil, toplumsal gelişimini besleyen bir erdem olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede, istişare örnekleriyle Cumhuriyet'in teşvik ettiği katılımcı siyasal kültürün dinî temellerle desteklenerek öğrencilere aktarıldığı görülmektedir.

Yörükân'ın ilkokul 4. sınıflar için kaleme aldığı ders kitabında yer alan “Peygamberimiz zamanında vergi yerine halktan zekât toplanırdı, şimdi zekât yerine hükümet vergiler almaktadır.”³⁷ ifadesi de dinî bir uygulama olan zekât ile modern devletin ekonomik düzeninin temel unsurlarından biri olan vergi sistemi arasında doğrudan bir bağ kurmakta, böylece geçmişten günümüze uzanan bir süreklilik ve dönüşüm anlatısı sunmaktadır. Bu anlatı, yalnızca tarihsel bir

³⁴ Gölpinarlı, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf*: 5, 12-13.

³⁵ Mehmet Ziya, *Siyer-i Nebi*, 107.

³⁶ Çığıracan, 33.

³⁷ Yusuf Ziya Yörükân, *İslam Dinî 4. Sınıf 2. Kitap* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Türk Matbaası, 1927), 43.

açıklama değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in inşa sürecinde dinin toplumsal işlevine yapılan vurguyu da yansıtmaktadır. Özellikle yoksullukla mücadele edilen ve yeni bir ulusun temellerinin atıldığı bu dönemde, dinin maddi düzenin kurulmasına katkı sağlayan bir araç olarak konumlandığı; dinî kavramların, halk nezdinde meşruiyet ve aidiyet oluşturmada işlevsel biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, din yalnızca inanç sistemi değil, toplumu ayağa kaldırmada dayanışma ve sorumluluk duygusunu güçlendiren kurucu bir unsur olarak sunulmaktadır.

2.2. Adalet ve Eşitlik

Erken Cumhuriyet döneminde eğitimle siyasal yapı arasındaki güçlü ilişki, din dersi kitaplarının yeni toplumsal düzenin inşasında ideolojik bir araç olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, kitaplarda adalet ve eşitlik teması hem bireysel hem de toplumsal düzlemde merkezi bir değer olarak öne çıkmış; din kardeşliği ve eşitlik, ibadetlerde eşitlik, dinî hiyerarşinin reddi, sosyal adalet, dinî sorumlulukta adalet, ahlaki adalet gibi çeşitli alt temalar üzerinden işlenmiştir. *Din kardeşliği ve eşitlik* konusuyla toplumsal dayanışma vurgulanmış; *ibadetlerde eşitlik* üzerinden sınıfsal farkların reddi görsel temsillerle somutlaştırılmıştır. Bununla birlikte *dinî hiyerarşinin reddi*; tüm bireylerin din karşısında eşit olduğu yönündeki söylemlerle desteklenmiş; *sosyal adalet* ise zengin-fakir ilişkisi üzerinden teâvün ilkesiyle temellendirilmiştir. *Dinî sorumlulukta adalet*, bireylerin koşullarına göre farklı yükümlülüklerle sahip olabileceği ilkesiyle açıklanmış; *ahlaki adalet* ise affedicilik, merhamet ve hakkaniyet gibi vicdani değerlerle bütünleştirilmiştir. Böylece adalet ve eşitlik, yalnızca hukuki ya da dinî bir ilke değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in toplumsal ideallerinin dinî referanslarla meşrulaştırıldığı çok boyutlu bir değer olarak sunulmuştur.

Din dersi kitaplarında *din kardeşliği ve eşitlik*, bireyler arası ilişkilerde ahlaki bir sorumluluk olarak sunulmuştur. Çığıracan'ın ilkokul 4. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “*Müslüman müslümanın kardeşidir, kardeş kardeşe haksızlıkta bulunmaz.*”³⁸ ifadesi ve Yörükân'ın ilkokul 3. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “*Bütün Müslümanlar kardeşler. Hepiniz Allah nazarında müsâvisiniz.*”³⁹ ifadesi dinî aidiyet üzerinden kurulan *din kardeşliği ve eşitlik* konusunu beslemekte; toplumsal dayanışmanın ve güvenin temelini kardeşlik ilkesiyle açıklamaktadır. Aynı şekilde, Çığıracan'ın ilkokul 5. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “*Müslümanlıkta bütün insanlar, insan yaratılmış olması itibarıyla müsâvidirler.*”⁴⁰ ifadesi de eşitliği yalnızca dinî kimlikle değil, insan olma vasfıyla temellendirerek evrensel bir ahlak anlayışına kapı aralamaktadır.

Dinî ibadetlerde eşitlik, erken Cumhuriyet dönemi din dersi kitaplarında, bireyler arasında sosyal, ekonomik ya da statü temelli farklılıkların ibadet ortamında anlamını yitirdiği bir anlayışla işlenmiştir. İzmirli İsmail Hakkı'nın ortaokul 1. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “*Haccın hikmeti meşruiyeti: Hac öyle bir ziyaretir ki insanı mukaddesâtı dinîyyeden haberdar ve vezâif-i ubûdiyyeti ravk eder. Zengin ile fakir arasında hiçbir imtiyaz bulunmayıp aralarında tam bir müsâvât bulunduğunu temsil eder.*”⁴¹ ifade de hac ibadeti üzerinden yapılan eşitlik vurgusu ise bu anlayışın

³⁸ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 4, 77.

³⁹ Yörükân, *İslam Dinî 3. Sınıf 1. Kitap*, 65.

⁴⁰ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 5, 16.

⁴¹ İsmail Hakkı, *Din Dersleri*, 93.

somut ve görsel bir temsildir. Aynı ders kitabında yer alan “Zengin, fakir herkes birbirlerini bir renkte, bir kıyafette, bedevi bir kıyafette görünce bütün insanların Tanrı nezrinde müsâvi olduğunu anlar.”⁴² ifadesinde ise statü farklarının ortadan kalktığı ve herkesin aynı kıyafetle ibadet ettiği bu ortamda, adaletin eşit görünürlük ve ayrıcalıksızlık ilkeleriyle bütünleştiği vurgulanmaktadır. Benzer bir eşitlik anlayışı, Gölpınarlı’nın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Müslümanların hepsi birbirine müsavidir. Hele bu müsavat, camilerimizde ne güzel görünür. Camiye giren kim olursa olsun boş bulduğu yere oturur.”⁴³ ifadesinde de bulunmaktadır. Bu ifadede camide hiçbir ayırım gözetilmeksizin herkesin eşit haklara sahip olduğu, ibadet ortamının sınıfsal ayrıcalıklardan arındırılmış bir mekân olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu anlatımlar, dinî ibadetlerin yalnızca manevi değil, aynı zamanda eşitlikçi birer toplumsal deneyim olarak tasarlandığını ortaya koymaktadır.

Dinî hiyerarşinin reddedilmesi, erken Cumhuriyet dönemi din dersi kitaplarında eşitlik anlayışının temel dayanaklarından biri olarak öne çıkmıştır. Çığıracan’ın ilkökul 3. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Müslümanlıkta Hristiyanların papazları gibi ayrıca din büyükleri yoktur. Herkes birdir.”⁴⁴ ifadesi İslam’da ruhban sınıfının bulunmadığını açıkça ortaya koymakta ve tüm bireylerin din karşısında eşit konumda olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde “İslamda din reisleri yoktur, çünkü din nazarında bütün Müslümanlar müsavidir.”⁴⁵ ifadesi de aynı anlayışı pekiştirmektedir. Çığıracan’ın 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında geçen “CenabıHak, Arabı Türke, Türkü Aceme tercih etmez.”⁴⁶ ve “Dinimizde herkes imam ve müezzin olabilir, imamlık ve müezzinlik bir imtiyaz değildir.”⁴⁷ gibi ifadeler ise dinî görev ve rollerde hiçbir ayrıcalığın tanınmadığını, herkesin eşit düzeyde bu rolleri üstlenebileceğini ifade etmektedir. Bu anlatımlar, İslam dininde hiyerarşik bir dinî sınıfın bulunmadığına işaret ederken, aynı zamanda Cumhuriyet’in sınıfsız toplum idealiyle de örtüşen bir eşitlik anlayışının dinî meşruiyetle desteklendiğini göstermektedir.

Sosyal adalet ise toplumdaki ekonomik ve sosyal farklılıkların reddedilmediği, ancak bu farklılıkların dayanışma ile dengelenmesi gerektiği anlayışına dayanmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı’nın Ortaokul 1. sınıflar için kaleme aldığı kitapta yer alan “İnsanlar arasında mâişetçe fark vardır. Böyle olması da herkes malca, mâişetçe müsâvî olsa işler muattal olur. Zengin işini gördürmek için fakire, fakir mâişetini temin için zengine muhtaçtır. İşte bu mâişet farkı insanlar arasında teâvünü icap ediyor. Hayat ancak içtimâî teâvün ile kâimdir.”⁴⁸ cümleleri, ekonomik eşitsizliklerin sosyal yapının bir gereği olduğu, ancak bu eşitsizliklerin iş birliği ve yardımlaşma yoluyla toplumsal dengeye dönüştürüleceği fikrini taşımaktadır.

Dinî sorumlulukta adalet ise bireylerin içinde bulundukları koşullara göre farklı yükümlülüklerle sahip olabilecekleri anlayışıyla ele alınmıştır. İzmirli İsmail Hakkı’nın Ortaokul 1. sınıflar için hazırladığı din dersi kitabında yer alan “Binâen aleyh oruç müslüman olmayana, deliye,

⁴² İsmail Hakkı, 95.

⁴³ Gölpınarlı, Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf: 5, 22.

⁴⁴ Çığıracan, Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep 3, 9.

⁴⁵ Gölpınarlı, 4.

⁴⁶ Çığıracan, Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep 5, 72.

⁴⁷ Çığıracan, Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep 5, 37.

⁴⁸ İsmail Hakkı, 115.

çocuğa, darüsselamda olmadığı halde farz olduğunu bilmeyen cahile farz değildir. Hastaya, yolcuya ramazanda oruç tutmak farz değildir.”⁴⁹ ifadesinde dinî sorumlulukların bireylerin akıl, yaş, sağlık ve bilgi düzeylerine göre farklılaştığını açıkça ortaya koymaktadır. Aynı kitapta yer alan “Zekât, zengin olan Müslümanın malından kırkta birini, seneden seneye Müslüman olan fakire temlik etmesidir.”⁵⁰ ifadesi de ekonomik farklılıklara göre yükümlülüğün değiştiğini göstermekte; böylece adaletin, eşitlikten çok hakkaniyet ilkesine dayandığı vurgulanmaktadır.

Yörükân'ın ortaokullar için hazırladığı ders kitabında geçen, Hz. Muhammed'in farklı kabileler arasında güvenliği sağlamak amacıyla kurduğu antlaşmayı anlatan bölümde ise, *ahlaki adalet* üzerinden “Hazreti Muhammed'in talebi üzerine Haşim ve Muttalip hanedanı ile zühre ve temîm ailelerinin reisleri Mekke arazisi dahilinde yerli, yabancı, hür veya köle her ferdi himaya etmeye ve bir taarruza düşer olurlarsa mutaarrızlardan tazminat-ı lazımıye almaya ahdetmişlerdir.”⁵¹ ifadesiyle toplumsal düzende karşılıklı sorumlulukların ve koruyuculuğun esas alındığı bir adalet modelini gözler önüne sermektedir. Benzer şekilde Yörükân'ın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Peygamberimiz Mekke'ye girdiği zaman orada müşrikler vardı. Onlar evvelce peygamberimize çok zulüm ve cefa etmişlerdi. Bu sefer peygamberimizin eline düştüler. Peygamberimiz ne isterse onlara yapabiliirdi. Fakat hiçbir şey yapmadı.”⁵² ifade de güçlü olanın adaleti merhametle birleştirmesi gerektiği düşüncesini yansıtarak, affedicilik üzerinden adaletin ahlaki boyutuna dikkat çekmektedir.

2.3. Hoşgörü

Cumhuriyet'in erken döneminde din dersi kitapları, yalnızca dinî kuralları öğretmekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal barışı ve birlikte yaşama kültürünü destekleyen değerlerin aktarımında da önemli bir rol üstlenmiştir. Bu değerler arasında yer alan hoşgörü, din dersi kitaplarında farklılıkların kabulü, çoğulculuğun inşası, inanç özgürlüğü, insan onuruna saygı ve Türklerde hoşgörü alt temaları üzerinden işlenmiştir. Hoşgörü teması, kitaplarda özellikle bireyin inanç ve yaşam tarzı bakımından müdahale edilmeyen bir alanının olması gerektiği fikri üzerinden *inanç özgürlüğü*; toplumsal ilişkilerde güçlünün zayıfa karşı merhametli ve adil davranması gerektiği anlayışı üzerinden *insan onuruna saygı* ve Türklerin tarihsel mirası içerisinde farklı din, mezhep ve milletlere karşı gösterilen kapsayıcı tavrı üzerinden *Türklerde hoşgörü* konuları üzerinden işlenmiştir.

Hoşgörü teması Cumhuriyet'in erken döneminde din dersi kitaplarında yalnızca bireyler arası ilişkileri düzenleyen ahlaki bir ilke olarak değil, aynı zamanda toplumsal barışı sağlamaya yönelik tarihsel ve kültürel bir değer olarak sunulmuştur. *İnanç özgürlüğü*, bireyin dinî inancının tamamen kendi sorumluluğunda olduğu ve başkalarının inançlarına müdahale edilmemesi gerektiği anlayışı üzerinden şekillenmektedir. Çığıracan'ın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “İslam dininde herkes kendi itikâdında, kendi işinde sorulur, başkalarının itikadlarına, imanlarına karışmaya bir kimsenin hakkı yoktur. Türklerin eski bir darbimeseli vardır: her koyun kendi

⁴⁹ İsmail Hakkı, *Din Dersleri*, 77.

⁵⁰ İsmail Hakkı, 113.

⁵¹ Yörükân, *Din Dersleri Peygamberimiz*, 35.

⁵² Yörükân, 14.

bacağından asılır."⁵³ ve "*Bir Müslümanın başkalarının itikadına, işine, giyinmesine, yaşamasına karışması doğru değildir.*"⁵⁴ ifadeleri, bireysel inanç ve yaşam tarzına müdahale etmemenin önemi vurgulanarak, dinin birey ile Allah arasında bir sorumluluk ilişkisi olduğuna dikkat çekmektedir. Bu söylem, dinin kamusal baskı aracı değil, kişisel vicdan alanı olduğunu öğretmeyi amaçlarken, öğrencilerde farklılıklara hoşgörüyle yaklaşma bilincini geliştirmeyi ve *çoğulculuğun inşasını* da desteklemeyi hedeflemiştir. Ancak bu teorik vurguya rağmen, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan yasaklayıcı din politikaları, özellikle din eğitimi, dinî yaşantı, kılık-kıyafet gibi alanlarda bu hoşgörü söylemiyle çelişmiş; kitaplarda yer alan bireysel özgürlük vurgusu, dönemin siyasi pratiğinde tam karşılık bulamamıştır.⁵⁵ Bu durum, ders kitaplarında aktarılan ideallerle rejimin uygulamaları arasında dikkate değer bir çelişki doğurmuştur. Benzer biçimde Çığıracan'ın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan "*İslam dinî kimsenin dinine tecavüz etmez.*"⁵⁶ ifadesi de İslam'ın evrensel bir hoşgörü anlayışına sahip olduğu yönündeki tutumu pekiştirmektedir. Yörükân'ın ortaokullar için hazırladığı ders kitabında yer alan "*Hizmetçilerinize yediklerinizden yedirmeye, giydiklerinizden giydirmeye dikkat ediniz. Affedemeyeceğiniz bir hatayı işlerlerse onlardan ayrılmakla iktifâ ediniz. Onlar Allah'ın kullarıdır ve su-i muâmeleye şâyan değildir.*"⁵⁷ ifadede ise *insan onuruna saygı*, toplumsal ilişkilerdeki güç dengesizliklerine karşı duyarlılığı öne çıkarmaktadır. Bu ifadede özellikle sınıfsal konum farklılıklarına rağmen herkesin Allah'ın kulu olduğu vurgusuyla birlikte, muhataplara saygı, adalet ve merhametle davranılması gerektiğini öğretmektedir.

Türklerde hoşgörü ise tarihsel hafıza ve kültürel kimlik üzerinden kurulmuş bir toplumsal üstünlük anlayışıyla şekillendirilmiştir. Çığıracan'ın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan "*Türkler Müslüman oldukları halde milyonlarca Hristiyan ve Yahudi milletler Türk idaresi altında yıllarca yaşamışlardır. Çünkü Türkler müsamahakardırlar.*"⁵⁸ ifadesi ve Gölpinarlı'nın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan "*Türklerin din hususundaki müsamahaları hiçbir millette görülmemiştir. Kimsenin dinine, fikrine, itikadına karışmazlardı.*"⁵⁹ ifadesi hoşgörüü yalnızca bir dinî emir olarak değil, aynı zamanda *farklılıkların kabulü* ve *çoğulculuğun inşası* temalarıyla Türk milletinin tarihsel ve kültürel bir özelliği olarak yüceltmektedir. Bu yaklaşım, dinî çoğulculuğa ve birlikte yaşama kültürüne yönelik olumlu bir kimlik inşasını desteklemekte; öğrencilerin kendi ulusal geçmişleriyle gurur duymalarını amaçlamaktadır. Benzer şekilde aynı ders kitabında yer alan "*Türklerin eski bir darbimeseli vardır: her koyun kendi bacağından asılır. İslam dinî zahire bakar, iç yüzünü Allah'a bırakır, nitekim Türkler bir kimsenin arkasından söz söyledikleri zaman, dışını biz biliriz içini Allah bilir derler.*"⁶⁰ ifadesinde ise bu anlayışı sade ve doğrudan ifadelerle somutlaştırmakta, Türk hoşgörü geleneğinin bireysel özgürlükle uyumlu olduğu mesajını vermektedir.

⁵³ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 4, 11.

⁵⁴ Çığıracan, 14.

⁵⁵ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 2* (Dergah Yayınları, 2017), 207.

⁵⁶ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 5, 19.

⁵⁷ Yörükân, *Din Dersleri Peygamberimiz*, 226.

⁵⁸ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 4, 93.

⁵⁹ Gölpinarlı, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıfı* 4, 13.

⁶⁰ Gölpinarlı, 11-12.

2.4. Çoğulculuk ve Öteki

Farklı kimliklerle bir arada yaşama fikri, tarih boyunca hem toplumsal uyumun hem de çatışmanın belirleyici unsurlarından biri olmuştur. Bu çerçevede çoğulculuk ve öteki temaları, özellikle dinî ve kültürel kimliklerin biçimlendirilmesinde temel belirleyiciler arasında yer alır. Cumhuriyet'in erken döneminde hazırlanan din dersi kitaplarında da bu kavramların izleri açıkça görülmekte; farklı inanç, kültür ve kimliklere yönelik tutumlar, dönemin toplumsal ideale uygun olarak şekillendirilmektedir. Kitaplarda hem dinî hoşgörü hem de kültürel çeşitliliğe açıklık vurgulanmakta; ancak bu çoğulculuk anlayışı yer yer Türk kimliğinin merkezde konumlandırıldığı bir üstünlük söylemiyle de iç içe geçmektedir. Bu doğrultuda kitaplarda yer alan anlatımlar, çoğulculuk ve öteki temasını üç temel alt tema etrafında yapılandırmaktadır: *dinî çoğulculuk*, *kültürel çoğulculuk* ve *ulusal kimlik temelli ayrışma*. *Dinî çoğulculuk*, farklı inanç mensuplarına yönelik anlayışlı ve barışçıl bir yaklaşımı öne çıkarırken; *kültürel çoğulculuk*, İslam toplumu içinde yer alan farklı etnik grupların eşit ve meşru kabulüne dayanır. *Uluslararası kimlik temelli ayrışma* ise Türk kimliğinin İslam dünyasında hem hoşgörünün hem de ilerlemenin taşıyıcısı olarak sunulması üzerinden kurulmaktadır.

Din dersi kitaplarında çoğulculuk ve öteki temaları hem İslam'ın evrensel değerleri hem de Cumhuriyet'in yurttaşlık anlayışıyla ilişkilendirilerek çok boyutlu bir biçimde ele alınmıştır. Bu kapsamda öncelikle dinî çoğulculuk, farklı inanç ve mezhep mensuplarına yönelik anlayışlı ve kapsayıcı bir yaklaşım üzerinden inşa edilmiştir. Çığırcahan'ın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “İslam dininde insanlar hangi din, tebaa ve mezhepten olursa olsun bunların her birine karşı insanlık ve Müslümanlık dairesinde şefkat ve mülâyemetle iyi muamelede bulunmayı tavsiye eder.”⁶¹ ifadesinde tüm inanç gruplarına karşı şefkatli davranılması gerektiği öğütlenirken; aynı ders kitabında geçen “Kendi dininden olmayan bir kimse ile görüşmemeyi men değil, hem görüşmeye, hatta ileri gidip iyilik etmeye, yardım göstermeye bile müsaade ediyor.”⁶² cümlesi, dinler arası ilişkilerde yalnızca hoşgörüyü değil, aktif bir sosyal ilişkiyi ve yardımlaşmayı da teşvik etmektedir. Aynı zamanda, İzmirli İsmail Hakkı'nın ortaokul 1. sınıflar için hazırladığı kitapta geçen “Mal ile yapılan ibadetlerdir ki, bunlar başka birini tevkil etmek caiz olur. Zekât gibi ki zekâtı vermek için başka birini, hatta Müslüman olmayan birini tevkil etmek caizdir.”⁶³ gayrimüslimlerin de ibadet sürecine dolaylı biçimde katılabileceğini ortaya koyarak, İslam'ın toplumsal ilişkilerde esnek ve kapsayıcı bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Bunun yanında Çığırcahan'ın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı ders kitabında geçen “Hazreti Peygamberimiz Medine'ye hicret edince en evvel yaptığı iş Medineliler ile Mekkîliler arasında kardeşlik, Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında barışkılık tesis etmek olmuştur.”⁶⁴ ifadesinde de farklı inanç ve toplumsal kimlikler arasında barış, uzlaş ve birlikte yaşam anlayışının inşasına işaret etmektedir. Gayrimüslimlerin varlığının tehdit ya da dışlanma konusu edilmemesi, aksine barışın bir parçası olarak görülmesi, çoğulcu bir siyasal ve sosyal düzen ideale gönderme yapar.

Kültürel çoğulculuk ise İslam'ın etnik ve coğrafi çeşitliliği kuşatıcı niteliğine odaklanmaktadır. Çığırcahan'ın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Hüla'fayı Raşidin'in sonlarına

⁶¹ Çığırcahan, 22.

⁶² Çığırcahan, 92.

⁶³ İsmail Hakkı, *Din Dersleri*, 8.

⁶⁴ Çığırcahan, 80.

doğru Musevî, İsevî, Mecusî, Saibî, Müşrik, Arap, Acem, Kıptî, Berberî, Zincî, Türk, Kürt, Rum, Ermeni milyonlarca halk dairesi İslam'a girmişti.”⁶⁵ ve Gölpınarlı'nın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Türklerden ve Araplardan başka İslam dinine salık olan milletler de vardır: İranlılar, Afganlılar, Cevalılar, Hintlilerin ve Çinlilerin bir kısmı, Afrika ahalisinin çoğu Müslümandır. Müslüman milletler arasında maddeten ve manen en ziyade müterakki olan Türk milletidir. İslamlık yalnız Araplara mahsus olmadığından her millet Allah'ına kendi diliyle hitap eder, şükür dualarını kendi lisanile eda ederse daha kalbi ve samimi olacağı cihetle tesiri daha ziyade olur.”⁶⁶ ifadeleri, İslam'ın tek bir kavme, dile ya da kültüre ait olmayan evrensel yapısını yansıtarak, farklı kültürel kimliklerin İslam toplumu içinde meşru ve eşit birer unsur olduğunu belirtir. Bu anlayış, çoğulculuğun yalnızca dinî değil, etnik ve kültürel düzlemde de içselleştirilmesi hedefiyle örtüşmektedir.

Bununla birlikte metinlerde öne çıkan bir diğer yapı ise *ulusal kimlik temelli ayrışmadır*. Burada Türk kimliği, yalnızca İslam toplumu içinde yer alan bir etnik unsur olarak değil, aynı zamanda ilerlemiş, medeni ve hoşgörülü bir kimlik olarak yüceltilmektedir. Çığıracan'ın ilkökul 4. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Türkler her millettten daha yüksek bulunmaya çalışmalıdır.”⁶⁷ ifadesi Türk kimliğini yalnızca İslam'a hizmet eden bir unsur olarak değil, aynı zamanda üstün bir model olarak sunar. Bu durum, ötekini dışlamaktan çok, ötekinden ayrışan, onu geride bırakan bir ulusal idealin vurgulandığını göstermektedir. Çığıracan'ın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Doğru hareketlerinize, doğru düşüncelerinize, güzel terbiyenize diğer dinlerde bulunanlara nümune olunuz. Onlarda Müslümanlar, Türkler ne iyi insanlardır diye sizi de dininizi de sevsinler.”⁶⁸ ifadesi de bu yaklaşımı desteklemekte; Müslümanın ve özellikle Türk Müslümanın, diğer dinlerden insanlara örnek olması gerektiği fikriyle bir değer üstünlüğü kurmaktadır.

2.5. Laiklik

Din ve vicdan özgürlüğü, bireyin herhangi bir dine inanma veya inanmama, inancını açıklama, ibadet etme ya da etmeme haklarını içeren temel bir demokratik özgürlük olarak kabul edilmektedir. Bu hak, bireyin manevi dünyasını şekillendirme iradesini güvence altına alması bakımından modern demokratik toplumların vazgeçilmez ilkeleri arasında yer almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde bu özgürlüğü kurumsal düzlemde güvence altına almayı amaçlayan temel ilke ise laikliktir. Laiklik, yalnızca din ve devlet işlerinin ayrılması değil; aynı zamanda devletin tüm inançlara eşit mesafede durarak inanç özgürlüğünü koruması anlamına gelmektedir. Bu yönüyle laiklik, bireysel vicdan alanının dokunulmazlığına dayanan din ve vicdan özgürlüğünün anayasal teminatı olarak görülmektedir.⁶⁹

Laiklik, modern toplumlarda dinin bireysel alanla sınırlandırılması ve kamusal düzenin akıl, bilim ve hukuka dayalı ilkelerle şekillendirilmesi anlayışına karşılık gelmektedir. Bu anlayış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde temel bir ilke olarak benimsenmiş; eğitim politikalarına ve ders kitaplarına da yansıtılmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde hazırlanan din

⁶⁵ Çığıracan, 45.

⁶⁶ Gölpınarlı, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıfı*: 5, 4.

⁶⁷ Çığıracan, 18.

⁶⁸ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 5, 16.

⁶⁹ Sümeyye Ulusoy, “Din ve Vicdan Hürriyeti ile Laiklik Çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hukuki Statüsü”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 18/1 (2023), 337-372. s 337.

dersi kitaplarında laiklik teması, *din ve dünya işlerinin ayrılması* ve *dinin vicdani bir olguya indirgenmesi* şeklinde iki alt tema üzerinden işlenmiştir. Bu bağlamda *din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması* hem toplumsal düzeni sağlama amacıyla hem de modernleşme idealinin gereği olarak merkezî bir söylem hâline getirilmiştir. İlk olarak, Çığıracan'ın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “*Dünyaya ait işlerde nefsimizi, malımızı, hakkımızı, ırz ve namusumuzu başkalarının tecavüzünden korumak refah ve saadete erişmek için devletimiz asrın ve zamanın ihtiyacına göre kanunlar kor, bu koruma usulleri, kanunları zamanla değişir. Millet toplanır rey verir, kanun yapar, memleketin asayişini, saadetini temin eyler. Dünya işi demek olan bu işlere din hisleri karışırsa birçok işler karışır, yüz üstü kalır. Bununçün uyanık milletler dünya işlerini din işlerinden ayırmışlardır.*”⁷⁰ ifadesiyle, devletin düzenleyici gücünün kaynağının dinî hükümler değil, çağın gereklerine göre şekillenen insan aklı ve halk iradesi olduğu belirtilmektedir. Yine bu ifadede, laikliğin, halk egemenliği ve demokratik katılım gibi temel ilkelerle ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Gölpınarlı'nın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “Anlıyorsunuz ya din işi başka, dünya işi büsbütün başka. Halbuki evvelce din işlerini gören kimseler, dünya işlerini de görmeye kalkarlardı.”⁷¹ ifadesi ve Yörükân'ın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Din ile dünya işlerini karıştırırsak hayatımızın düzgünlüğü bozulur.”⁷² ifadeleri ise; dinî alan ile dünyevi alan arasında kesin ve zorunlu bir sınır çizilmesi gerektiği düşüncesinin sade bir dille öğrencilere aktarılmasını hedeflemektedir. Öte yandan, Gölpınarlı'nın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabından yer alan “Halbuki siz de bilirsiniz ki din, vicdan işidir. Bir adam Allah'la peygambere inanınca Müslüman olmuş olur. Onun bu itikadının, imanının dünya işleriyle hiçbir alakası yoktur.”⁷³ ifadesiyle *dinin vicdani bir olguya indirgenmesi* üzerinden; bireysel inanç ile kamusal hayatın birbirinden ayrılması gerektiği savunulmaktadır. Son olarak Yörükân'ın ilkökul 5. sınıflar için hazırladığı ders kitabında yer alan “Din işleri ile dünya işlerini birbirine karıştırmaktan, şu misallerde olduğu gibi binlerce fenalık çıkmıştır. Bunun için peygamberimiz bunu fenalıklara sapmayalım diye, din ve dünya işlerini daha kendi zamanında ayırmıştır.”⁷⁴ ifadesiyle ise; Hz. Muhammed'e atıf yapılarak laikliğe dinî meşruiyet kazandırılmakta, bu ilkenin sadece Batı menşeli bir uygulama değil, İslam'ın kurucu döneminde de örneği bulunan bir ilke olduğu savunulmaktadır.

2.6. İnsan Hakları ve Özgürlükleri

Modern vatandaşlık anlayışının temel bileşenlerinden biri olan insan hakları ve özgürlükleri, Cumhuriyet'in erken döneminden itibaren eğitim yoluyla bireylere kazandırılmak istenen değerler arasında yer almıştır. Bu dönemde hazırlanan din dersi kitaplarında da insanın doğuştan sahip olduğu haklara ve özgürlük alanlarına ilişkin vurgular hem dinî öğretiler hem de toplumsal dönüşüm hedefleriyle uyumlu biçimde yapılandırılmıştır. Ancak dönemin siyasal koşulları ve din dersi kitaplarının tematik sınırları dikkate alındığında, seçme-seçilme hakkı, ifade özgürlüğü veya hukukun üstünlüğü gibi modern demokratik sistemlerin temel bileşenleri

⁷⁰ Çığıracan, *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 5, 22-23.

⁷¹ Gölpınarlı, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf* 5, 16-17.

⁷² Yörükân, *İslam Dinî 5. Sınıf* 3. Kitap, 15.

⁷³ Gölpınarlı, 18.

⁷⁴ Yörükân, 16.

olan hak ve özgürlüklere doğrudan yer verilmediği görülmektedir. Bunun yerine kitaplarda öne çıkan en belirgin alt tema *bireysel özgürlük* olmuştur. Bireyin esaretten kurtulmuş olması yalnızca fiziksel bir durum olarak değil; aynı zamanda dinî sorumluluklarını yerine getirebilmesi için gerekli bir ön koşul olarak tanımlanmış ve özgürlük, ibadet edebilmenin zemini olarak sunulmuştur.

İzmirli İsmail Hakkı'nın ortaokul 1. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “Namazın vücubunun şartları şunlardır: Hür olmak...”⁷⁵, “Hacca vacip olunmanın şartları şunlardır: Hür olmak...”⁷⁶, “Kurban kesmenin vacip olmasının şartları şunlardır: Hür olmak...”⁷⁷ ve “Sadaka-ı Fıtrın vacip olmasının şartları: Hür olmak...”⁷⁸ ifadeleri bireyin özgürlüğünü yalnızca dünyevi bir hak olarak değil, aynı zamanda dinî yükümlülüklerin yerine getirilmesinde esas teşkil eden bir önkoşul olarak sunmaktadır. Öte yandan Mehmet Ziya'nın ortaokul 1. sınıflar için hazırladığı kitapta yer alan “Hürriyet: Esir olmamak demektir.”⁷⁹ ifadesiyle bu kavramın açık ve didaktik bir tanımı yapılmakta; öğrenciye, özgürlüğün somut bir karşılığı olduğu aktarılmaktadır. Bu tanım, bireyin özgürlük hâlini yalnızca soyut bir değer olarak değil, sosyal statüyle ilişkili bir yaşam biçimi olarak kavramasına imkân tanımaktadır.

Sonuç

Bu araştırma, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan din dersi kitaplarında demokratik değerlerin nasıl temsil edildiğini ortaya koyarken, bu temsil biçimlerinin dönemin ideolojik yönelimiyle ne ölçüde örtüştüğünü de değerlendirmektedir. Elde edilen bulgular, din dersi kitaplarının yalnızca dinî bilgilerin aktarımıyla sınırlı kalmadığını; aksine Cumhuriyet rejiminin temel değerlerini dinî referanslarla meşrulaştırarak yeni bir yurttaşlık anlayışı inşa etmeyi amaçladığını göstermektedir. Bu durum, özellikle Arslan'ın⁸⁰ “tahakküm paradigması” olarak kavramsallaştırdığı erken Cumhuriyet dönemi din politikalarının, eğitim materyalleri aracılığıyla halkı denetim altında tutma ve rejimin meşruiyetini güçlendirme amacı taşıdığı tespitleriyle örtüşmektedir. Arslan'ın da belirttiği üzere, devletin din üzerindeki düzenleyici tavrı yalnızca kurumsal değil, eğitim yoluyla bireylerin zihinsel dünyasına müdahale edecek biçimde şekillendirilmiştir.

Benzer biçimde, Gürses ve Pazarıcı'nın⁸¹ yurttaşlık bilgisi kitaplarını merkeze alan çalışmaları da demokratik kavramların siyasal iktidarın yönlendirmesiyle idealize edildiğini ve toplumu belli değerler etrafında şekillendirme aracı olarak kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda, erken Cumhuriyet döneminde halk egemenliği, eşitlik ve katılım gibi kavramların ders kitaplarında yoğun biçimde vurgulanması, siyasal uygulamalarda ise sınırlı kalması dikkat çekicidir. Bu çelişki, yaptığımız çalışmanın temel bulgularıyla birebir örtüşmektedir. Ders

⁷⁵ İsmail Hakkı, *Din Dersleri*, 59.

⁷⁶ İsmail Hakkı, 90-91.

⁷⁷ İsmail Hakkı, 110.

⁷⁸ İsmail Hakkı, 129.

⁷⁹ Mehmet Ziya, *Hasenât, Tab' ve Naşir*: İbrahim Hilmi, Kitaphane-i Hilmi, (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1342), 56.

⁸⁰ Arslan, “Tahakkümden Denetime: 1925-1960 Yılları Arasında Türkiye’de Uygulanan Din Politikaları”.

⁸¹ Gürses - Pazarıcı, “Siyasal Gündemin Yurttaşlık Kavramına Etkileri: Ders Kitapları Üzerinden Bir İnceleme”.

kitaplarında halkın siyasal katılımı ve özgürlüğü öne çıkarılsa da bu değerlerin siyasal düzlemde kurumsallaştırılamadığı görülmektedir.

Ceylan ve Korkmaz'ın⁸² Sosyal Bilgiler ders programları üzerine yaptıkları eleştirel analizde, çoğulculuk temasının programlarda yer aldığı ancak yüzeysel ve yönlendirici biçimde işlendiği vurgulanmıştır. Bu çalışmadaki bulgular da bu tespiti doğrular niteliktedir. Din dersi kitaplarında çoğulculuk ve hoşgörü değerleri sıkça yer almakta; fakat bu değerler genellikle Türk kimliğinin yüceltildiği ve merkeze alındığı bir söylemle birlikte sunulmaktadır. Dolayısıyla çoğulculuk, farklılıkların olduğu kadar, “öteki”nin merkez kimliğe tabi olmasıyla anlam kazanan sınırlı bir kapsayıcılıkla ele alınmaktadır.

Laiklik temasına ilişkin bulgular ise Özakin'in⁸³ tarihsel analizleriyle paralellik arz etmektedir. Özakin, laikliğin ders kitaplarında zamanla farklı biçimlerde temsil edildiğini ortaya koyarken, bu araştırma laikliğin erken Cumhuriyet döneminde açık biçimde toplumsal düzenin ve ilerlemenin teminatı olarak sunulduğunu göstermektedir. Kitaplarda yer verilen din işlerinin vicdan alanına, dünya işlerinin akla ve bilime bırakılması gerektiği yönündeki ifadeler, yalnızca anayasal bir düzenlemeyi değil, aynı zamanda ideolojik bir yönelimi temsil etmektedir. Bu da laikliğin pedagojik bir norm olarak eğitim aracılığıyla içselleştirilmesinin hedeflendiğini göstermektedir.

Ayrıca bu çalışmanın bulguları, Mustafa Adak'ın⁸⁴ Cumhuriyet'in ilk on yılına (1923-1933) ait ilkökul din dersi kitapları üzerine yaptığı inceleme ile belirli açılardan örtüşmekte, belirli açılardan ise ayrılmaktadır. Adak'ın çalışmasında, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri* kitaplarının cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik ve inkılapçılık gibi ideolojik ilkeleri öğrencilere kazandırmayı amaçladığı, bu ilkelerin dinî referanslarla meşrulaştırıldığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde, bu araştırmada da laiklik, cumhuriyet ve katılım gibi demokratik değerlerin dinî içerikle desteklenerek öğrencilere aktarıldığı görülmektedir. Ancak mevcut çalışmanın bulguları, söz konusu ideolojik aktarımın yalnızca yapısal düzeyde değil, değer eğitimi yoluyla öğrencinin zihinsel dünyasında nasıl inşa edilmeye çalışıldığını da ortaya koymaktadır. Özellikle istişare, dinî hiyerarşinin reddi, sosyal adalet ve ibadetlerde eşitlik gibi alt temalar aracılığıyla demokratik değerlerin bireysel düzlemde nasıl anlam kazandığı analiz edilmiştir. Bu yönüyle Adak'ın siyasal yapı ve ideoloji odaklı yaklaşımı, bu çalışmada öne çıkan pedagojik ve değer merkezli söylem analizleriyle tamamlayıcı niteliktedir. Her iki çalışma, erken Cumhuriyet döneminde din dersi kitaplarının ideolojik çok katmanlı yapısını farklı düzlemlerde inceleyerek birbirini destekleyen özgün katkılar sunmaktadır.

Erken Cumhuriyet dönemiyle ilgili bu değerlendirmelerin ardından, çalışmanın bulgularını günümüz ders kitaplarında yapılan benzer tematik analizlerle karşılaştırmak, değer aktarımındaki süreklilik ve dönüşümü anlamak açısından önemli bir fırsat sunacaktır. Kaymakcan ve Meydan'ın⁸⁵ *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi* ders kitapları üzerine yaptığı analiz,

⁸² Ceylan - Korkmaz, “Çoğulculuk ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programları (1924-2018): Eleştirel Bir Analiz”.

⁸³ Özakin, *İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Laiklik*.

⁸⁴ Adak, 1923-1933 Yılları Arasında İlkokullarda Okutulan Din Dersi Kitaplarında Eğitim-Siyaset İlişkisi (*Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği*).

⁸⁵ Kaymakcan - Meydan, “Demokratik Vatandaşlık ve Din Eğitimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye’de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme”.

güncel müfredatın hoşgörü, insan onuru, katılım gibi demokratik vatandaşlık değerlerini desteklemeyi amaçladığını ortaya koymuştur. Bu değerlerin özellikle yapılandırmacı eğitim yaklaşımıyla birlikte daha somut ve öğrenci merkezli biçimde işlendiği ifade edilmektedir. Benzer şekilde Osmanoglu'nun⁸⁶ hoşgörü ve birlikte yaşama kültürü üzerine yaptığı çalışmada, farklı inançlara saygı gibi değerlerin kitaplarda kısmen temsil edildiği, ancak anlatım çeşitliliği ve kapsayıcılık bakımından bazı eksikliklerin devam ettiği belirtilmiştir. Fatih Kaya'nın⁸⁷ insan hakları teması üzerine yaptığı analizde de din ve vicdan özgürlüğüne yer verildiği, ancak ekonomik ve sosyal haklar gibi alanların ihmal edildiği gözlemlenmiştir.

Bu karşılaştırmalar ışığında, erken Cumhuriyet dönemiyle günümüz arasında belirgin bir dönüşüm olduğu söylenebilir. Bu çalışmanın ortaya koyduğu üzere, 1924–1930 yılları arasında yayımlanan din dersi kitaplarında demokratik değerler sistemli biçimde işlenmiş; ancak bu değerler siyasal düzlemde tam karşılık bulamamıştır. Diğer bir ifadeyle, özgürlük, eşitlik, halk egemenliği gibi kavramlar pedagojik metinlerde idealize edilirken, dönemin otoriter siyasal yapısı bu ideallerle örtüşmemiştir. Buna karşılık, günümüz ders kitaplarında yer alan demokratik değerler, her ne kadar anlatım biçimi açısından zaman zaman sınırlı kalsa da siyasal sistemin çok partili yapısı, temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvenceye kavuşturulmuş olması gibi nedenlerle eğitimde verilen değerlerle siyasal pratik arasındaki mesafe azalmıştır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Cumhuriyet'in ilk yıllarında din dersi kitaplarının demokratik değerleri hem İslamî hem de Cumhuriyetçi söylemlerle meşrulaştırarak öğrencilere kazandırmaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Ancak bu aktarım, siyasal pratiğin otoriter yapısıyla çelişmiş; ders kitaplarında sunulan değerler ideal düzeyde kalmıştır. Buna karşılık günümüzde yapılan araştırmalar, eğitimde yer verilen demokratik değerlerin siyasal yaşamla daha fazla uyum içinde olduğunu göstermektedir. Kaymakcan ve Meydan⁸⁸ güncel DKAB kitaplarında insan onuru, hoşgörü ve katılım gibi demokratik vatandaşlık değerlerinin yapılandırmacı anlayışla desteklendiğini belirtmektedir. Benzer şekilde Osmanoglu⁸⁹, kitaplarda hoşgörü ve birlikte yaşama kültürüne yönelik olumlu temsiller bulunduğunu, ancak çeşitliliğe dair yeterli duyarlılığın geliştirilmediğini vurgulamıştır. Kaya⁹⁰ ise din ve vicdan özgürlüğüne yer verildiğini, ancak sosyal ve ekonomik hakların ihmal edildiğini tespit etmiştir. Bu çalışmalar, günümüzde eğitimde işlenen demokratik değerlerin siyasal yapı ve anayasal güvencelerle daha fazla örtüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum, değer aktarımının tarihsel bağlamdan bağımsız düşünülmemeyeceğini ve her dönemin siyasal gerçekliğiyle yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle araştırma, yalnızca tarihsel bir inceleme değil; aynı zamanda eğitimde değer inşasının sürekliliğini ve dönüşümünü anlamaya katkı sunan özgün bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

⁸⁶ Osmanoglu, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü".

⁸⁷ Kaya, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme".

⁸⁸ Kaymakcan - Meydan, "Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme".

⁸⁹ Osmanoglu, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü".

⁹⁰ Kaya, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme".

Kaynakça | References

- Adak, Mustafa. 1923-1933 Yılları Arasında İlkokullarda Okutulan Din Dersi Kitaplarında Eğitim-Siyaset İlişkisi (Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Arslan, Hüseyin. "Tahakkümden Denetime: 1925-1960 Yılları Arasında Türkiye'de Uygulanan Din Politikaları". *İnsan & Toplum Dergisi*, 1-24.
- Aşyrov, Arslan. *Türkiye ve Türkmenistan Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında İnsan Hakları ve Demokrasi Kavramlarının Karşılaştırılması*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. Dem Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Ceylan, Mustafa - Korkmaz, Hünkar. "Çoğulculuk ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programları (1924-2018): Eleştirel Bir Analiz". *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 2/12 (2021), 469-499.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni*. çev. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 3. Basım, 2017.
- Çayır, Kenan. "Biz" Kimiz? *Ders Kitaplarında Kimlik, Yurttaşlık, Haklar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2014.
- Çığraçan, İbrahim Hilmi. *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 3. İstanbul: Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası, 1929.
- Çığraçan, İbrahim Hilmi. *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 4. İstanbul: Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası, 1929.
- Çığraçan, İbrahim Hilmi. *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep* 5. İstanbul: Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası, 1929.
- Demirel, Gamze. *Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Kök Değerler*. Bartın: Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Erdoğan, Mustafa. *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2001.
- Gölpınarlı, Muallim Abdülbaki. *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf*: 4. İstanbul: Ahmet Kamil ve Şeriki Matbaası, Sahip ve Naşiri: Tefeyyüz Kitaphanesi, 1929.
- Gölpınarlı, Muallim Abdülbaki. *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri Sınıf*: 5. İstanbul: Şirketi Mürettebiye Matbaası, Sahip ve Naşiri: Tefeyyüz Kitaphanesi, 1929.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1995.
- Gürses, Fatma - Pazarıcı, Nilgün Gürkan. "Siyasal Gündemin Yurttaşlık Kavramına Etkileri: Ders Kitapları Üzerinden Bir İnceleme". *Devlet, Hukuk ve Yurttaş*. Düzce, 2010.
- Haklı, Feride Oya. *Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Din Dersi Kitaplarının Din Eğitimi Politikaları Açısından Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- İnal, Kemal. *Eğitim ve İktidar*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 1. Baskı., 2004.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Din Dersleri*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1341.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam* 2. Dergah Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Karaata, Sultan Fidan. *İlkokul Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Kök Değerler Açısından İncelenmesi*. Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kaya, Fatih. "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme". *Mavi Atlas Dergisi* 1/7 (2019), 274-298.
- Kaymakcan, Recep - Meydan, Hasan. "Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2010), 29-53.

- Kılınç, Aziz - Tunçbilek, Gamze. “Türkçe Ders Kitaplarındaki Hak ve Özgürlükler Temasının Demokrasi Eğitimi Açısından İncelenmesi”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/17 (2012), 259-270.
- Osmanoğlu, Cemil. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/15 (2012), 55-78.
- Özakın, Gülsün. *İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Laiklik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2024.
- Özdemir, Salih. *2016-2017 Eğitim Öğretim Yılında 4., 5., 6. ve 7. Sınıflarda Okutulan Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Demokrasi ve İnsan Hakları Kavramlarına Yer Verilme Düzeyinin İncelenmesi*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Sürücü, Tahir. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarının Kök Değerler Açısından İncelenmesi*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Ulusoy, Kadir. *Lise Tarih Programında Yer Alan Geleneksel ve Demokratik Değerlere Yönelik Öğrenci Tutumlarının ve Görüşlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Ulusoy, Sümeyye. “Din ve Vicdan Hürriyeti ile Laiklik Çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hukuki Statüsü”. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 18/1 (2023), 337-372.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 11. Basım, 2018.
- Yıldırım, Kübra Beşer. *6. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Metinlerin Kök Değerler Açısından İncelenmesi ve Öğretmen Görüşlerinin Alınması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yörükan, Yusuf Ziya. *Din Dersleri Peygamberimiz*. İstanbul: Türk Matbaası, Kanaat Kütüphanesi., 1926.
- Yörükan, Yusuf Ziya. *İslam Dini 3. Sınıf 1. Kitap*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Letafet Matbaası, 1927.
- Yörükan, Yusuf Ziya. *İslam Dini 4. Sınıf 2. Kitap*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Türk Matbaası, 1927.
- Yörükan, Yusuf Ziya. *İslam Dini 5. Sınıf 3. Kitap*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Letafet Matbaası, 1927.
- Ziya, Mehmet. *Hasenât*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, Tab' ve Naşir: İbrahim Hilmi, (Kitaphane-i Hilmi), 1342.
- Ziya, Mehmet. *Siyer-i Nebi*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, Tab' ve Naşir: İbrahim Hilmi, (Kitaphane-i Hilmi), 1926.